

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ВИКЛИК ТА ЗАПЕРЕЧЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ¹

Т. В. Винарчук

*Запорізький національний університет
vynarchuk.t@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5642-2753>*

Ключові слова: українська мова, національне відродження, Кирило-Мефодіївське братство, українофіли, українська інтелігенція, Російська імперія.

У статті автор розглядає причини переслідування Російською імперією української мови, відмови від модернізації національної політики та наслідків такої політики для імперського правління. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства обмеження української мови посилились. Небажання модернізувати імперську модель ідентичності, шукати компромісні інтелектуальні формули, посилення обмеження української мови, загання імперію у глухий кут та перетворили виклик української мови на вирок імперії.

UKRAINIAN AS A DEFIANCE AND DENIAL OF THE IMPERIAL CONCEPTS

T. Vynarchuk

Zaporizhzhia National University

Key words: Ukrainian, national revival, Kyrylo-Mefodiivske bratstvo, ukrainophile, intelligentsia, Russian empire.

Long before the military invasion of Ukraine on February 24, 2022, Russia launched an aggressive propaganda campaign based on imperial and Soviet ideological principles. In support of claims for Ukrainian lands, modern Russian propagandists use age-old imperial and Soviet myths about the origin of the Ukrainian language, and also manipulate the consequences of the Soviet Russification of the peoples of the USSR.

Historians and philologists have studied various aspects of the policy of the Russian Empire and the USSR regarding the Ukrainian language, but this topical issue for modern Ukrainians requires in-depth scientific study. The author of the article examines the reasons for the persecution of the Ukrainian language by the Russian Empire, the refusal to modernize the national policy and the desire to destroy the Ukrainian language, the consequences of this policy for the imperial government.

According to the author socio-political ideas of Kyrylo-Mefodiivskoho bratstva demonstrated that Ukrainian intellectual potential had evident features of European influence not a Russian ones, that was the reason why the intellectual assimilation of the Ukrainian intelligentsia in Russia did not take place. Regarding intellectual efforts of the Ukrainian intelligentsia to find the way of development of Ukrainian, Russian empire took irreconcilable position. The defeat of Kyrylo-Mefodiivskoho bratstva claimed the rejection of European models of democratization and modernization, the orientation on preserving an outdated socio-political model, despotism, eliminating everything that was contrary to official imperial ideology. After being punished of members of Kyrylo-Mefodiivskoho bratstva the restrictions on Ukrainian become even stronger. Only by its existence, Ukrainian called into question about the legitimacy of the Russian concept of the "great empire", which was based on claims to Kiev's historical and cultural heritage. Thus, Ukrainian began to be perceived as the enemy of empire and the rebel that defy the empire. The disinclination to modernize the imperial identity model, to compromise, and restriction of the Ukrainian language made the situation worse for Imperium. Due to all these factors the empire ended up in the dead end and the courage to challenge the system became a sentence for the empire.

¹ В основу статті покладено доповідь на круглому столі «Українська національна ідентичність: минуле, сучасне, майбутнє» (Київ, 5 листопада 2019 р.).

Вже кілька століть українська мова, її походження, орфографія, лексикографія тощо викликають прискіпливу увагу російських політиків та вчених. Однак, увагу діячів сусідньої держави живлять далеко не прагнення наукового пізнання або добросусідства. Інтерес Росії до національної мови українців обумовлений політичними мотивами, врешті інформаційна війна у 2014 р. перейшла в активну фазу окупації української території, але тоді Росія ще приховувала свою присутність на Сході України та намагалася видати події за внутрішній громадянський конфлікт. Та вже 24 лютого 2022 р. Росія відкрито розгорнула війну проти України. В офіційних зверненнях за кілька днів та в день початку війни В. Путін виклав основні ідеологічні засади та обґрунтування так званої спецоперації. Агресор не оминув увагою мовне питання, зокрема, у зверненні 21 лютого 2022 р. звинуватив Україну в дискримінації росіян, перешкоджанні їхнього права на російську мову, культуру та ідентичність, особливо він обурюється через підтримку функціонування української мови як державної¹. Отже, наукове звернення до історичного аналізу місця української мови в політичних процесах та взаєминах України та Росії на часі та представляє інтерес для українського суспільства.

Імперським інсинуаціям, яку російська пропаганда десятиліттями намагається видати за історію, дає відсіч наукове історичне знання, що безжально викриває облудливість кремлівських псевдоісторичних опусів та дезінформації. Директор Інституту історії України НАН професор В. Смолій закликає істориків сконцентрувати зусилля на інформаційному фронті та ділитися думками щодо злободенних напрямів наукової роботи. Дослідження української мови як інструменту впливу на свідомість українців, а також як одного із центральних напрямів російської інформаційної війни відповідає окресленим В. Смолієм напрямам, зокрема, «Війна в когнітивному просторі: типологізація та систематизація інформаційних та наративних технологій впливу на соціальну свідомість, ідентичність і ментальність населення України», ідейні, ментальні та цивілізаційні засади російсько-українського протистояння².

Питання української мови, спроби її знищити за часів Російської імперії та тоталітарного СРСР

досліджено низкою українських та зарубіжних філологів та істориків. Національна політика та особливості політики Російської імперії щодо українців висвітлено в роботах таких істориків, як А. Каппелер³, Р. Шпорлюк⁴, С. Плохій⁵. Деструктивному впливу на українську мову тоталітарного радянського режиму присвячено роботи Л. Масенко⁶, І. Ренчки⁷, С. Караванського⁸, Ю. Шевельова⁹. Український історик Ю. Каганов у науковому аналізі інструментів і чинників конструювання «нової радянської людини» приділяє увагу соціокультурним аспектам, зокрема, мовним практикам у реалізації радянським режимом концепції «нової радянської людини»¹⁰. Після розпаду СРСР в Україні було ухвалено закони, що забезпечували статус української мови як офіційної, однак деякі політичні сили використовували проблеми відродження функціонування української мови як державної у політичній боротьбі, що мало вкрай негативні наслідки для українського суспільства та ослаблювало національну безпеку. Цим питанням присвячено публікацію професора Ф. Турченка¹¹.

Вторгнення Російської імперії та СРСР у соціокультурний простір України залишає для сучасних істориків широкий спектр проблем для наукового аналізу. Зокрема, питання про те, чому Російська імперія не відмовилась від застарілої схеми національної політики в умовах процесу модернізації та які загрози несла нездатність імперії до її зміни для самої імперії. Цим питанням присвячена представлена публікація.

Науковий аналіз національної політики Російської імперії та її впливу на національний розвиток поневолених народів вимагає залучення науково-теоретичних моделей модернізації та формування модерних націй, наприклад, Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Гобсбаума. Визначення наслідків дискримінаційної національної політики

³ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Вид-во УКУ, 2005. 360 с.

⁴ Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ : Дух і літера, 2000. 354 с.

⁵ Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків : Фоліо, 2019. 320 с.

⁶ Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : Вид-во «Кліо», 2017. 240 с.

⁷ Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ: Вид-во «Кліо», 2018. 231 с.

⁸ Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України. Львів : БаК, 2016. 224 с.

⁹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. 208 с.

¹⁰ Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 430 с.

¹¹ Винарчук Т., Турченко Ф. Європейська хартія регіональних або міноритарних мов: запорізьке прочитання. Мандрівець. 2011. №2. С. 1-8.

¹ Обращение Президента Российской Федерации 21 февраля 2022 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> (дата звернення: 09.08.2022).

² Смолій В. Історик і війна. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8855> (дата звернення: 23.08.2022).

в умовах національних трансформацій може бути продуктивним та інноваційними в контексті теорії Ф. Фукуяма «скривдженої ідентичності» та «прагненні визнання гідності» груп, що зазнали приниження¹².

Російська імперія сама по собі не була унікальним явищем для свого часу, як і не були винятком для XIX ст. її великі колоніальні володіння. Одночасно у Європі існували інші великі імперії, зокрема, Британська, Німецька, Австро-Угорщина, окрім них колоніями володіли Франція, Іспанія, Італія та інші держави XIX ст. Цілком зрозуміло, що колоніальний світ ґрунтувався на експлуатації, дискримінації та пригніченні, моделі відносин між метрополією та підкореними спільнотами включали різні засоби у тому числі фізичне знищення. Однак, епоха колоніалізму давно вже належить минулому, колишні метрополії також засуджують будь-які види дискримінації. Російська імперія застосувала щодо українців виняткову модель колоніальної політики, її заперечення існування українців як самобутньої нації, заборони української мови не має аналогів в історії.

Як зарубіжні, так і вітчизняні науковці в аналізі розвитку концептуальних аспектів національного відродження та національно-визвольної боротьби визначають виняткову увагу та принципове значення української мови для українських інтелектуалів, патріотів, борців за національну державу різних періодів. Українська мова набула практично сакрального символу нації. Дослідники вказують на різні чинники, що зумовили особливий статус мовного питання в українському національному русі, серед яких вплив європейського романтизму, особливості етнонаціонального складу населення українських губерній, а також постійні заборони та обмеження для функціонування української мови в Російській імперії¹³. *Водночас правомірним є також питання, чому Російська імперія так наполегливо прагнула знищити українську мову?*

Останні місяці заслання за присудом російського імператора Миколи I у справі Кирило-Мефодіївського братства Тарас Шевченко робив записи у щоденнику, які наповнені замальовками солдатського побуту, картинами провінційного життя, психологічними портретами приятелів та неприємних персонажів, однак у першу чергу цей документ є цінним джерелом духовного всесві-

ту самого поета. У червні 1857 р. Т. Шевченко в очікуванні звістки про завершення покарання із тривогою та відчаєм обмірковував питання – за що його так безжально покарали? Щоденникові записи останніх місяців заслання сповнені хвилюваннями та тугою за втраченим часом для реалізації неймовірного потенціалу таланту, художня натура безхитрісно не могла змиритися не із самим покаранням та засланням, а із заборобою писати та малювати: *«Писати заборонено за обурливій вірші малоросійською мовою. А малювати – і сам верховний суддя не знає, за що заборонено»*¹⁴.

Поет добре запам'ятав рішення російського імператора, саме в такому формулюванні йому оголосили вирок: *«... сочинял стихи на малоросийском языке, самого возмутительного содержания»*¹⁵. Це звинувачення коштувало Т. Шевченкові найсуворішого покарання поміж усіма підслідними у справі Кирило-Мефодіївського братства, незважаючи на недоведеність його членства в цій організації. Жорстокість покарання за сатиричну поезію дивує та викликає запитання, чи варта сатира, навіть найгостріша, більшого покарання ніж вилучені слідством в інших учасників братства тексти на історичну тематику, або програмні документи? Водночас у формулюванні звинувачення привертає увагу акцент на мові поезії – малоросійській, тобто українській. Від подібної характеристики складається враження, що саме мова поезії стала обтяжливою обставиною злочину поета.

Власне шеф корпусу жандармів, очільник III відділення канцелярії, граф О. Орлов, який особисто контролював слідство та доповідав російському імператору Миколі I, у діяльності встановлених слідством трьох засновників, М. Гулака, В. Білозерського, М. Костомарова, великої небезпеки не побачив, оскільки на його думку ці вчені не могли залучити військових, народ та спричинити повстання. Натомість шевченкова поезія малоросійською мовою, наповнена захопленням гетьманськими часами та козацьким минулим на тлі осуду нещастя від неволі України, захоплювала багатьох людей, що загрожувало імперському спокою: *«Шевченко приобрел между друзьями своими славу значительного малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли*

¹² Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженої. Київ : Наш Формат, 2020. 192 с.

¹³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. С. 25

¹⁴ Шевченко Т. Щоденник. Львів : Апіорі, 2015. С. 27.

¹⁵ 1847 р травня 30. – Запис рішення в справі Т.Г. Шевченка, зроблений III відділенням. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т.2. Київ, 1990. С. 329.

о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства»¹⁶.

Матеріали слідства, чернетки та тексти доповідей О. Орлова імператору, його листи офіційним особам та інші документи матеріалів справи Кирило-Мефодіївського братства містять суперечливі оцінки його членів. Зокрема, досить зневажлива характеристика діяльності трьох лідерів організації, як *«учений бред трех молодых людей»*¹⁷, але далі він підкреслював, що вони могли нанести значну шкоду уряду та в майбутньому стати небезпечними. Можливо спроба применшити діяльність братства обумовлена тривіальним раболіпством, прагненням продемонструвати перед імператором ефективність діяльності, мовляв, цей гурток ще не представляє загрози, а ми вже його викрили, та як би не припинили його діяльності, то згодом він загрожував би суспільному спокою. Ми ще неодноразово звернемося до висновків шефа жандармів О. Орлова та інших документів справи братчиків, оскільки вони водночас і засвідчують офіційну позицію, і визначають напрямки національної політики аж до розпаду Російської імперії.

Відійдемо від кар'єрних пасток високопосадовця, а також радянської історіографічної традиції розгляду Кирило-Мефодіївського братства у тісному зв'язку із російським слов'янофільством та спробуємо глянути на слідчі документи в контексті українського національного відродження та імперської політики щодо української мови. В інтелектуальній історії імперії та України 1847 р. посідає особливе місце, оскільки викриття Кирило-Мефодіївського братства засвідчило те, що *інтелектуальна асиміляція українців не відбулася*, навпаки програмні документи, наукові погляди, політичні концепції його лідерів виявили значний поступ та розвиток в контексті актуальних європейських тенденцій. Незважаючи на нетривалість існування та відносно невеликий обсяг програмових документів, об'єднання освічених українських патріотів для української спільноти відкривало наявність інтелектуального потенціалу, а значить і перспективи трансформації етнографічної нації в модерну. Нечисленна українська інтелігенція проявила сміливість не лише

у науковій, а також політичній площині, це була серйозна заявка на відродження нації, волі протистояння поглинанню української культури російською.

Для іншої сторони, Російської імперії, ця українська інтелектуальна експансія презентована Кирило-Мефодіївським братством стала важким випробуванням. Оригінальність та самобутність суспільно-політичних, національних ідей братчиків у порівнянні із російським слов'янофільством, концепціями польських патріотів, не залишились непоміченими російськими жандармами. Наприклад, граф О. Орлов у проекті доповіді Миколі I підкреслює відмінність між російськими слов'янофілами та київськими українофілами, наголошує на позитивному ресурсі поглядів слов'янофілів для уряду Російської імперії. Якщо слов'янофіли зосереджені на утвердженні російської мови, культури, традицій, що могло стати корисним для держави, то українофіли думають про малоросійську мову та літературу, покращення становища Малоросії¹⁸.

В сучасній історичній науці загальновідомим є те, що як погляди слов'янофілів, так і української інтелігенції першої половини XIX ст. формувались під впливом Французької революції, європейського романтизму, російських декабристів¹⁹. Кирило-Мефодіївське братство засвідчувало те, що українська суспільно-політична думка розвивається самостійно та в іншому напрямі від російської, незважаючи на спільні інтелектуальні витоки. Чи могла імперія прийняти цей факт?

На думку певних дослідників, для Російської імперії прийняти ідеї Кирило-Мефодіївського товариства по суті означало визнати існування українців на рівні із росіянами та іншими слов'янськими народами²⁰. Відмова визнати українців у 1847 р., суворе покарання за *«учений бред»* та сатиричну поезію, вказували на вибір шляху насилля, примусу, знищення української культури та мови, що у подальшому породило ряд фатальних помилок та запустило процес самознищення імперії. Замість діалогу та гнучкості із українською спільнотою Росія вдалась до монологу та нетерпимості, що створювало напруження, відсутність

¹⁶ 1847 р. травня 26. – Доповідь О.Ф. Орлова Миколі I про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т.1. Київ, 1990. С. 62.

¹⁷ Там само. С.68.

¹⁸ 1847 р. травень. – Проект доповіді О.Ф. Орлова Миколі I про слов'янофілів. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т.3. Київ, 1990. С. 307.

¹⁹ Аверінцев С. Нотатки щодо європейського контексту російських суперечок. Дух і Літера. 1998. № 3-4. С. 282–288.; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. С. 57–65.

²⁰ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ : Дух і Літера, 2013. С. 355.

компромісу – конфліктної ситуації. У той час, коли в європейських державах у XIX ст. поступово втілювалися такі демократичні поняття, як парламент, конституція, свобода совісті та слова, рівність націй, в Російській імперії деспотизм та свавілля міцно тримали позиції, що не давало конструктивних рішень та неухильно наближувало крах держави.

Відомий американський історик українського коріння Р. Шпорлюк зазначає, що започаткована Петром I та підтримана Катериною II «європейськість» Росії мала вибірковий та регламентований характер і в дійсності не передбачала втілення політичних європейських тенденцій таких як заснування представницьких законодавчих органів, демократизації, свободи думки. Найочевиднішою специфіка «європейськості» Росії стала з кінця XVII - у першій половині XIX ст. та особливо посилення так званої політики народності за часів Миколи I (1825-1855)²¹. Отже, парадний портрет «Європейська Росія» призначався не для мешканців імперії, а скоріше для міжнародної політики.

Висновки американського історика щодо ілюзії намірів розвитку у європейському напрямі підтверджує те, який резонанс в урядових колах отримала справа Кирило-Мефодіївського братства. Можливо 1847 р. та справу кирило-мефодіївців можна зарахувати до тих рубежів, що остаточно розставили всі крапки у проекті «Європейська/Псевдоєвропейська Росія», або були факторами, що сприяли відходу імперії від намірів європеїзації. Втім, справа не в цьому. Найголовнішим є те, що напередодні європейської «весни народів» 1848 р. та поступової лібералізації та демократизації, хоч і в суперечливих та вкрай обмежених формах, наприклад, Австрійської імперії, в Росії відбувся фактично публічний суд над модерними тенденціями демократизму та громадянських свобод, що в принципі виглядало як відмова від розвитку та модернізації. Ухвалені рішення щодо членів братства, а також низка розпоряджень з питань освіти, констатували рішучий поворот до консервативної ідеології Російської імперії, а також наміри жорстоко насаджувати імперську ідентичність у поєднанні із нетерпимістю до усіх інших.

Небезпечні тенденції очільник російських жандармів побачив навіть в ідеях московських слов'янофілів. Графа О.Ф. Орлова в концепції слов'янофілів обурювала прихильність до певних демократичних державних інститутів, дже-

рела яких вони шукали в історії Росії. У якості прикладу імперський високопосадовець навів публікацію І.С. Аксакова 1846 р. в «Московских ведомостях» із згадкою про земську думу за царя Івана IV²². Цілком очевидно, що будь-які сумніви щодо самодержавної форми управління Росії, а тим більше прагнення до її навіть часткової зміни без заперечення самої монархії, суперечило офіційній концепції Російської імперії та імперській ідентичності.

На підставі рекомендацій III відділення жандармерії міністр народної освіти С. Уваров надіслав циркуляр університетам, у яких рекомендував спрямувати діяльність слов'янофілів в дусі «офіційної народності». В Російській імперії свобода думки вимірювалася з позиції користі монархії, таким чином по-суті оголошувалося підпорядкування інтелектуальної сфери державним інтересам, майже як за часів більшовицького режиму. Цей документ засвідчив про відмову імперії від перегляду імперської ідеології та наголосив на дотриманні старої доктрини: «... русское славянство в чистоте своей должно выражать безусловную приверженность к православию и самодержавию; но все, что выходит из этих пределов, - есть примесь чуждых понятий, игра фантазии или личина, под которую злоумышленные стараются уловить неопытность и увлечь мечтателей»²³. З огляду на процес модернізації, консервативна імперська ідеологія родом із минулої епохи цілком очевидно не відповідала потребам часу та як важкий тягар перешкоджала поступу навіть Росії.

Вслід за вироками членам Кирило-Мефодіївського братства посипались приписи різного змісту, які об'єднувала кінцева мета – знищити українську мову. Наприклад, у вересні 1847 р. попечитель Київського навчального округу підписав розпорядження директорів училищ Волинської губернії про вилучення творів П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова із бібліотек навчальних закладів²⁴. У грудні 1847 р. у висновку цензурному комітетові при Київській духовній академії архімандрит Антоній, ректор Київської духовної се-

²² 1847 р. травень. – Проект доповіді О.Ф. Орлова Миколі I про слов'янофілів. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т.3. Київ, 1990. С. 307.

²³ 1847 р. травня 27. – Циркуляр міністра народної освіти попечителю Московського учбового округу про заходи щодо спрямування діяльності слов'янофілів в дусі «офіційної народності». Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т.3. Київ, 1990. С. 311.

²⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Борjak. Київ : Тов-во «Кліо», 2015. С.13-14.

²¹ Шпорлюк Р. Формування модерних націй... С. 351.

мінарії, звернув увагу на небажаності публікацій проповідей українською мовою. Духовна особа аргументувала свої погляди приниженням церкви та Слова Божого українською мовою²⁵.

Українська мова набула статусу чи не найголовнішого ворога Російської імперії, а імперська ідентичність категорично продовжувала в агресивний спосіб заперечувати самобутність національної мови українців. *Чому українська мова та культура в імперській свідомості викликали таку гостру реакцію? Чому імперія не побачила ту пастку, в яку сама себе загнала через нездатність модифікувати імперську ідентичність? Чи справді мова містила в собі потенціал загрози для імперії?*

Тут варто згадати, що «велика Російська держава», її кордони та імперський статус, офіційна ідеологія обґрунтовувала через привласнення політичної, культурної та духовної спадщини Русі. Теза спадковості Русь-Московія відкривала численні можливості для Російської імперії, серед яких, і легітимація територіальних прирощень, і надання авторитетності московської держави через давність, славу та велич Києва, а також створення міфу великої європейської держави. Проте самовпевненому зверхньому самолюбванню у привласненій багатій культурній та історичній спадщині Русі російському імперіалізму заважали українці зі своєю оригінальною мовою та культурою, які очевидно відрізнялися від російської. Суттєві відмінності мала також православна українська традиція із відмінними богослужбовими обрядами, іконописом, архітектурою тощо. Українці зі своєю мовою та культурою, а особливо небажанням розчинятися в російській імперській ідентичності, або вдовольнятися роллю милої провінційної культури, викривали штучність вигаданого образу Русі-Московії, були прикрою ложкою дьогтю у діжці солодкого меду найбільшого шахрайства в історії світових країн. Концепція імперської Росії та імперської ідентичності під християнськими гаслами пішла неправедним шляхом позбавлення від незручних українців у тому числі через заперечення їх мови та культури, а також брутальним виокремленням їх із історичного процесу. З одного боку, імперські філологи опротестовували існування української мови, яку прагнули перетворити на діалект великоросійської мови, з іншого, придворні історики виключили українців із історії Русі, серед яких найвідомішою є схема М. Погодна.

Накладені на українську мову заборони та

обмеження не досягали кінцевої мети знищення української мови. Українці кожного разу після розгрому національно-культурного відродження відновлювалися та продовжували наполегливо вимагати національних прав, вперто доводити самобутність української мови та культури, вступати в історичні та філологічні дискусії. А ось для Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. категорична позиція щодо української мови переростала у загрозу для самої імперії. Посиленням переслідування української мови, постійними її обмеженнями, приниженнями імперія сама себе загняла у глухий кут. У другій половині XIX – на початку XX ст. зашморг стрімко затягувався. Імперська ідентичність, провідною метою якої був захист імперії, своєю непоступливістю, обмеженістю та нездатністю до конструктивного оновлення почала руйнувати саму імперію. Українська мова була викликом імперській ідентичності, а ось реакція імперії на цей виклик стала її вироком.

Незважаючи на запізнення у порівнянні із європейськими країнами модернізація охопила Російську імперію. Українські губернії із унікальними природними ресурсами, відносно комфортними кліматичними умовами у поєднанні із зручним розташуванням відносно міжнародних торгових шляхів, посідали одне із провідних місць у розвитку промисловості імперії. Збільшення кількості промислових підприємств вимагало відповідного кадрового ресурсу, робочих хоча б із елементарною освітою. Російська мережа освіти не покривала потреб у школах в українських губерніях кількісно і не відповідала вимогам часу якісно. Російськомовна освіта для українських селян, як основного потенційного джерела робочого ресурсу в умовах трансформації аграрного суспільства в індустріальне, обмежувала соціальні можливості селян своєю недоступністю кількісно та якісно. Українська інтелігенція, російські педагоги одногласно заявляли про нагальність запровадження загальної початкової освіти рідною мовою. У документах зафіксовані численні свідчення про недоступність російськомовної освіти для українських селянських дітей із-за причини елементарного нерозуміння російської мови. У листопаді 1910 р. депутат від Києва, член партії кадетів, вчений-історик, І.В. Лучицький виступив у Державній Думі Росії із щодо питання навчання дітей рідною мовою. З позиції педагогіки та європейського освітнього досвіду, він обґрунтував ефективність початкового навчання дітей рідною мовою – без знання рідної мови, інтелектуального

²⁵ Там само. С. 14.

розвитку дитини на базі зрозумілого їй матеріалу неможливо дати учню освіту та знання російської мови. На думку депутата Держдуми, подолати катастрофічно низький рівень писемності в українських губерніях можливо зміною мовної політики та дозволу навчання дітей українською мовою. І.В. Лучицький викривав негативні наслідки запровадження російської мови та заборони української в начальному процесі, він порівнював періоди української школи та російської, але висновки від того порівняння були невтішним, вони свідчили про падіння рівня грамотності українського населення, ігнорування українцями російських навчальних закладів²⁶.

Серед аргументів на користь освіти національною мовою використовувались і раціональні аргументи: *«Рабочий народ не имеет времени на изучение чужих языков и ему необходимо в наиболее короткий срок добыть возможно больше знаний, а это можно достигнуть только в своей школе и на своем языке»*²⁷. Але імперія залишалася глухою до усіх аргументів, уряд нехтував потребами її мешканців. Цілком розуміло, що це підірвало довіру та збільшувало відстань між імперським центром та українцями.

Пропозицію освітан Російської імперії підтримали вчені. Так, на початку XX ст. ряд російських вчених на підставі наукового аналізу визнали українську мову як самостійну. Поступово в академічному середовищі долалось упередження щодо української мови. Серед російських вчених, які визнали українську мову, були Ф. Корф, О. Шахматов²⁸. Комісія 1905 р. Київського університету, яка розглядала питання про друкування українською мовою, не тільки підтримала ідею зняття обмежень з української мови з наукових міркувань, а також акцентувала увагу на політичних факторах, незадоволення українського населення обмеженнями функціонування української мови²⁹. Київський генерал-губернатор М. Драгоміров вважав, що дозвіл книгодрукування українською мовою може стати ефективним засобом боротьби із польськими впливами і тому у 1903 р. дозволив до друку в «Київські старовині» твори літературні українською, але з російським правописом³⁰.

²⁶ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Боряк. Київ : Тов-во "Кліо", 2015. С. 468.

²⁷ Українська ідентичність і мовне питання... С. 503.

²⁸ Бардаш О. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX ст. (1900-1917 рр.). Київ : Укр. пріоритет, 2011. С. 77.

²⁹ Бардаш О... С. 109.

³⁰ Бардаш О... С. 106.

Масштабні антиурядові протести 1905 р. примусили імперію до скромних поступок в національному питанні, але після їх придушення національна політика повернулася на вихідні позиції – заборони, обмеження покарання.

З кінця XIX ст. міжнародна ситуація в Європі напружувалась, а на початку XX ст. конфлікти між європейськими імперіями не згасали, а навпаки поглиблювалися, вірогідність війни наростала з кожним роком. В таких умовах Росія ризикувала загостренням національного питання непоступливістю, відмовою від компромісних рішень. Оскільки на відміну від європейських колоніальних держав колонії Російської імперії входили безпосередньо до складу держави, повстання поневолених народів було набагато небезпечнішим для російського імперського центру, ніж повстання Індії проти Британії, особливо в умовах воєнних дій.

Парадоксально, але втрачене відчуття безпеки, зарозумілість та можливо відчай, страх імперського центру на початку XX ст., як прискорювали розпад імперії, так, в певній мірі, сприяли поширенню української ідентичності, протестних настроїв та національно-визвольних ідей.

В тих небезпечних для Російської імперії умовах абсолютно алогічними виглядають переслідування мови різними способами. Наприклад, істотно збільшеним митом на ввезення книг українською мовою у порівнянні із літературою іншими мовами, практично припинилося надходження україномовних книжок³¹, або імперська цензура перешкождала переклади українською У. Шекспіра, І. Шиллера, Й. Гьоте³².

Обмеження та тиск на мову відчувала не тільки українська наукова та творча інтелігенція. З такими явищами стикалися українські селяни та мешканці міст. Наприклад, відверте нерозуміння та розчарування відчували селяни Житомирщини, коли священик не виконав замовлену поминальну панахиду до 50 років смерті Шевченка, про що повідомив В. Дейнека до редакції газети «Рада» у 1911 р.³³. Або селянин Олексій Коваленко із хутора Власів Воронежської губернії, який у листопаді 1910 р. отримав двотижнєве ув'язнення за замовлення у типографії Києва 100 примірників вірша Чубинського «Ще не вмерла Україна»³⁴.

Ф. Фукуяма переконує у тому, що в суспільно-політичних процесах не останню роль відіграє

³¹ Бардаш О... С. 113.

³² Там само. С. 39.

³³ Українська ідентичність і мовне питання... С. 481.

³⁴ Там само. С. 476-477.

властиве природі людини прагнення визнання її ідентичності та гідності. Дослідник підкреслює, що бажання здобути визнання групи, яка зазнала відчуття скривдженості та приниження гідності, за емоційною силою потужніші за чинники матеріального характеру³⁵. Отже, упередженість та національна дискримінація, заборона української мови породжували незадоволення українців, позбавлення права на освіту рідною мовою, літературу, культуру підживлювали неприязнь до влади імперії. Більше того, почуття гіркоти від приниження на етнічному ґрунті, позбавлення права на освіту, задоволення культурних, духовних та інтелектуальних потреб рідною мовою підживлювала соціально-економічна несправедливість, злиденне життя та важка праця переважної більшості українського селянства. Отже, поєднання відчуття національного приниження та матеріального визиску збільшували прагнення визнання приниженої гідності, створювали підґрунтя для розширення соціальної бази протесту, сприяли консолідації української спільноти у боротьбі проти національного приниження в Російській імперії.

Імперія історично трималась за міфічну імперську концепцію. Заповзяті прихильники монархізму та осліплі у власній ярості послідовники ідеологемі «великої імперії» переслідували українських патріотів, публічно принижували українську мову та культуру. Таких в Росії напередодні Першої світової війни вистачало. Серед тих, хто надавав імперії останніх років таку ведмежу послугу був В. Шульгин, відомий апологет російського монархізму та шовінізму, українофоб, редактор сумнозвісної газети «Киевлянин». Він звинувачував українську мову у всіх можливих злочинах, заколотах, замаху проти Росії. То він пов'язував прагнення захистити право на використання української мови із підступними прихованими сепаратистськими планами, то стремліннями розколоти «єдиний»³⁶. Інші відверто інтерпретували українську мову як загрозу російській культурі³⁷.

Отже, викриття у 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства, вивчення жандармами документів його членів посідають важливе місце в історії відносин між українською та російською спільнотами в умовах трансформації їх в модерні нації. З одного боку, для України якісний рівень,

концептуальні засади вилучених програмних документів свідчили про інтелектуальний потенціал української спільноти, що здатний протистояти інтелектуальній та культурній асиміляції. З іншого, для Російської імперії виявився неприйнятним розвиток української суспільно-політичної думки в контексті європейських інтелектуальних тенденцій, відмінних від російських, зокрема слов'янофільських. Імперський центр виразом членам Кирило-Мефодіївського братства по суті продемонстрував відмову від слідування за європейськими тенденціями демократизації суспільно-політичної сфери, вибір на користь застарілої суспільно-політичної моделі, деспотизм та нетерпимість до усього, що суперечило офіційній імперській ідеології. Оскільки російська концепція «великої імперії» ґрунтувалась на претензіях на київську історичну та культурну спадщину, самотність української мови та культури давали підстави для сумнівів щодо російських історичних та національних схем. У таких умовах українська мова перетворилася на бунтівника, що кидав виклик імперії. Навіть витіснена із освітньої та публічної сфери, заборонена та невизнана, українська мова не зникла і продовжувала заперечувати імперську концепцію. Але власне нездатність імперії до модернізації, компромісів, а також посилення обмежень у сфері мовної політики, перетворили виклик української мови на вирок імперії.

³⁵ Фукуяма Ф. Ідентичність... Київ : Наш Формат, 2020. С. 20.

³⁶ Шульгин В. Украинствующие и мы. Белград : Изд-во И.З. Рыбинс., 1939. С. 35.

³⁷ Бардаш О... С. 78.

References

- 1847 r. travnia 30. – Zapys rishennia v spravi T.H. Shevchenka, zroblenyi III viddilenniam. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : u 3 t. T.2. Kyiv, 1990. S. 329–332.
- 1847 r. traven. – Proekt dopovidi O.F. Orlova Mykoli I pro slovianofiliv. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : u 3 t. T.3. Kyiv, 1990. S. 306–308.
- 1847 r. travnia 26. – Dopovid O.F. Orlova Mykoli I pro diialnist Kyrylo-Mefodiivskoho tovarystva i propozytsii shchodo pokarannia yoho chleniv. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : u 3 t. T.1. Kyiv, 1990. S. 62–70.
- 1847 r. travnia 27. – Tsyrkuliar ministra narodnoi osvity popechyteliu Moskovskoho uchbovoho okruhu pro zakhody shchodo spriamuvannia diialnosti slovianofiliv v dusi «ofitsialnoi narodnosti». Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : u 3 t. T.3. Kyiv, 1990. S. 310–313.
- Anderson B. Uiavlena spilnota: mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu. Kyiv : Krytyka, 2001. 272 s.
- Averintsev S. Notatky shchodo yevropeiskoho kontekstu rosiiskyykh superechok. Dukh i Litera. 1998. № 3-4. S. 282–288.
- Bardash O. Rosiiske samoderzhavstvo ta suspilno-kulturne zhyttia v Ukraini na pochatku KhKh st. (1900-1917 rr.). Kyiv : Ukr. priorytet, 2011. 208 s.
- Fukuiama F. Identychnist. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti. Kyiv : Nash Format, 2020. 192 s.
- Hrytsak Ya. Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX-XX stolittia. Kyiv : Yakaboo Publishing, 2019. 656 s.
- Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad. Lviv : Vyd-vo UKU, 2005. 360 s.
- Obrashchenye Prezidenta Rossyiskoi Federatsyy 21 fevralia 2022 hoda. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> (data zvernennia: 09.08.2022).
- Plokhii S. Zahublene tsarstvo. Istoriia «Russkoho myra» z 1470 roku do sohodni. Kharkiv : Folio, 2019. 320 s.
- Shevchenko T. Shchodennyk. Lviv : Apriori, 2015. 320 s.
- Shporliuk R. Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha. Kyiv : Dukh i Litera, 2013. 552 s.
- Shporliuk R. Imperiia ta natsii. Kyiv : Dukh i litera, 2000. 354 s.
- Shulhyn V. Ukrainstvuiushchye y мы. Belhrad : Yzd-vo Y.Z. Rybins., 1939. 32 s.
- Smolii V. Istoryk i viina. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8855> (data zvernennia: 23.08.2022).
- Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnoho rehuliuвання / uporiad. H. Boriak. Kyiv : Tov-vo "Klio", 2015. 810 s.